Илһам Фаил улы Фәттахов,

филология фәннәре кандидаты, КФУ доценты

Мөхәммәт Мәһдиев иҗат портретына эскизлар

“*Сөт калыр, Ватан китәр!*” [1]

Дәрдмәнд.

Узган гасырның 80-90 елларында безнең прозада дәртләнеп һәм илһамланып иҗат иткән язучыларның берсе Мөхәммәт Мәһдиев иде. XX г. татар әдәбияты тарихына М.Мәһдиев исемле әдип *классик* булып кереп калды. 1981 елда “Казан утлары” журналы битләрендә уздырылган “Проблемаларның үзәгендә – кеше. Әдәбиятта яңалык тойгысы” дигән бәхәстә катнашып, “Кайчан безнең китабыбызны, Айтматов китаплары кебек, чиратка язылып укый башларлар?” [2] дигән риторик сорау куйган сүз остасының инде бүген үз әсәрләрен китапханәләрдә студент-аспирантлар чиратка язылып укыйлар. 1990 елда Г.Тукай исемендәге дәүләт бүләгенә лаек булган М.Мәһдиев иҗаты, аерым алганда, “Бәхилләшү” повесте – әдәбиятыбыз казанышы. “Халык улы” язмасында аның иҗатын югары бәяләгән Татарстанның беренче президенты Минтимер Шәймиев хаклы: “Республикабыз районнарында йөргәндә мин әледән-әле Мөхәммәт Мәһдиевне хәтергә төшерәм. Татарстанның һәм аеруча авыл җиренең табигатен, ямьлелеген, авылда туып-үсеп тә күпләребез күрә, тоемлый алмаган матурлыгын тасвирлап бирүдә, белмим, аңарга тиңләшкән башка берәү булдымы икән?” [3; 7]

М.Мәһдиев алтмышынчы еллар ахырында әдәбиятка килә. Аның берничә кыска хикәясе “Казан утлары” журналының 1967 елгы 5 санында басыла. Шул ук басмада, алтмыш сигезенче елның бишенче санында, Мәһдиевне язучы-прозачы итеп таныткан “Без – кырык беренче ел балалары” повесте дөнья күрә. Сугыш шартларында Ташлытау (хәзерге Үрнәк бистәсе, аннары Арчага күчерелгән) педагогика училищесендә белем алган егетләрнең интернаттагы яшәешен, дөньяны танып белергә, гыйлемгә омтылуын, гомумән, заман сулышын берсеннән-берсе кызыклы эпизодлар, тормыш детальләре, уникаль характерлар аша искитәрлек җанлы гәүдәләндергән, җор тел белән язылган җыйнак композицияле бу повестьне әдәби тәнкыйть татар прозасында бер яңалык буларак кабул итә. Тәнкыйтьче Фарваз Миңнуллин повестькә уңай бәя биреп, мондый фикер әйтә: “Без – кырык беренче ел балалары” – яшь аралаш көлеп язылган, көлке белән

фаҗига чиратлашып килгән әсәр, үзгә бер сагыш, якты моң белән сугарылган әсәр. Мин аны яшьлекне сагыну җыры дип атар идем” [4].

Минемчә, иң катлаулы чорда авыл малайларының укуда тырышлыгын тәэсирле итеп тасвирлый алуы – Мәһдиевнең иҗади уңышы. Автор юморга бай теле белән вакыйгаларны сурәтләгәндә төгәллеккә, кыскалыкка ирешә, укучы игътибарын һәрчак тотып тора.

Популяр әсәреннән соң әдип тагын да рухланып иҗат итә. Тиздән илленче еллардагы авыл интеллигенциясе, мәктәп тормышы, укытучы-фронтовикларның укыту-тәрбия өлкәсендәге фидакарь хезмәте турында “Фронтовиклар” романы (1972) басыла.

Тематикасы буенча сугыш дәвере һәм аннан соңгы авыл кешеләрен үзәккә куеп, чорның иҗтимагый-сәяси, әхлакый-фәлсәфи проблемаларын анализлаган актуаль яңгырашлы, милли рухлы “Каз канатлары” (1974-1976) һәм сиксәненче еллар татар авылы чынбарлыгын күрсәткән “Мәңгелек яз” (1982) романнарын, “Кеше китә – җыры кала” (1958-1968), “Торналар төшкән җирдә” (1979), “Ут чәчәге” (1980), “Исәнме, Кәшфи абый!” (1982), “Бәхилләшү” (1985-1987) повестьләрен язып, укучының эчкерсез мәхәббәтен яулый. Әлеге мәгънәле әсәрләре белән Мәһдиев әдәбиятыбызның алгы сафына чыга.

М.Мәһдиев татар әдәбиятының меңъеллык традицияләре яктылыгында галим һәм язучы булып формалаша. Ул Г.Тукай, Г.Камал, Ф.Әмирхан, Дәрдмәнд, С.Рәмиев, Г.Ибраһимов, М.Гафури иҗатларын өйрәнгәч, 35 яшьтә генә әдәби мәйданга чын-чынлап аяк баса. Әлбәттә, аңа күпмилләтле совет һәм дөнья әдәбиятлары йогынты ясамый калмый. Мәсәлән, Т.Галиуллин “Кайда сез, Нәфисәләр?” мәкаләсендә [5] Мәһдиевнең “Торналар төшкән җирдә” повестен талантлы рус язучысы И.А.Бунинның “Антон алмалары” хикәясе белән чагыштырып, табигать гүзәллеген сурәтләү ягыннан аваздашлык тоя. Бу фикерен профессиональ тәнкыйтьче “Кояшлы иҗат” истәлек-язмасында тагын бер кат заман рухында кабатлый: “Соңгы елларда, бигрәк тә тәненә яман чир үтеп кергәч, Мөхәммәт буй-сыны, чандырлыгы, туры аркасы, ап-ак чәче, тирәнгә урнашкан акыллы, мәгънәле күзләре, киләчәк кешесе булуы белән Хәсән Туфанга охшый барса, эчке бәйсезлеге, буйсынмас, баш бирмәс менәзе белән урысның бөек язучысы Иван Бунинны хәтерләтә” [3; 54].

М.Мәһдиевнең барлык әсәрләре *татар авылы, татар кешесе язмышы өчен борчылу хисе* белән сугарылган, чөнки коммунизм төзергә маташу дәверендә халкымның ун гасыр дәвамында тупланган рухи байлыгын туздыру – әдәп-әхлак кагыйдәләрен сызып ташлау, милләт сакчысы булган динен оныттыру – нәтиҗәсендә милләттәшләр күңеленең карала баруы әдипнең йөрәген яндырган. Татар авылының бүгенгесен уйлап көйгән, милләтнең киләчәге өчен кайгырып саргайган. Бу хакта ул “Бәхилләшү”дә

җаны әрнеп, күңеле сулкылдап елап язды. Чыннан да, Фарваз Миңнуллин сүзләре белән әйтсәк: "Бәхилләшү" – авылның үткәнен һәм бүгенгесен, авылның авыллыгын, татарның татарлыгын күп еллар буе бөтен нюанслары белән сурәтләп килгән популяр язучының элекке әсәрләреннән үсеп чыккан повесть. Мең төрле җепләр белән ул М.Мәһдиевнең моңарчы язган барлык әсәрләренә ("..." һ.б.) тоташып, уралып, чорналып беткән. "Бәхилләшү" – моңарчы язылган әсәрләренең соңгы аккорды" [4; 79].

Повестенә М.Мәһдиев нигә моңсу исем сайлаган? Беренчедән, бәхилләшү – кыска, күпмәгънәле атама. Икенчедән, әсәрне укыганда әдипнең балачагы һәм яшьлеге үткән 30-50 еллар авылын сагынуы, онытылган гореф-гадәтләр, авылдашлары белән хушлашуы кебек мәгънәләр барлыгы аңлашыла, ягъни исем повесть эчендә дә кабатлана. "Уңышлы табылган исемдә автор әсәрнең темасын, идеясен әйтеп бирә. Исем метафора вазыйфасын да, фокус вазыйфасын да үти. Ул әсәрнең фокусы рәвешендә бөтен вакыйгаларны үзенә җыеп тора. Исем кыскарак һәм күпмәгънәлерәк булган саен яхшырак. Аның мәгънәләре әсәрдәге сүзләр, күренешләр, вакыйгалар белән бәйләнешкә кереп ачыла. Исемне автор әсәре эчендә кабатлый" [6].

Язучы сиксәненче еллар татар авылыннан исә туган як матурлыгы тапмаган, чөнки тирә-юньне – бәрәңге бакчаларын, капка-койманы – колорадо коңгызы баскан, ул авыл кешесенең икенче икмәген ашап, бәгырен телгәли. Күрше Казаклар авылының ындыр артыннан Гөберчәккә кайта торган юл буйлап Мөхәммәт ага улы Искәндәр белән велосипедларын җитәкләп җәяү атлаганда шытырт-шытырт китереп бәрәңге кортын таптыйлар икән, ә велосипед шиннарының челтәрле сырларына сытылган колорадо коңгызы тулган.

М.Мәһдиев авыл һәм шәһәр тормышын күзәтә белгән: саладагы үзгәрешләрне тиз күргән, кала яңалыкларын вакытында ишеткән. Сиксәненче елларда модага кергән күренешне, ягъни авырлыкларга түзә алмыйча кайчандыр авылны ташлап чыгып китүчеләр әҗәл килгәч, мәетләрен туган авыл зиратына кайтарып күмәргә васыять әйтүләрен тасвирлап уза. Иң гаҗәбе шул – бу мәрхүмнәр арасында читкә киткәннән бирле бер генә тапкыр да туган җиренә эз басмаганнары бар икән! Автор фикеренчә, боларны бөтенләй гафу итеп булмый, чөнки балаларын татарча сөйләшергә өйрәтмәгәннәр, инде оныклары рус телендә генә аралаша һәм алар ичмасам елга бер мәртәбә авылга кайтып, әби-бабайлары күмелгән зиратка барырга кирәклекне, кабер өсләрен коелган яфрактан чистартып гөл утырту, чардуганнарын буяу, каберташларын яңарту, мәрхүмнәр рухына сәдака бирү һәм дога кылу, корбан чалдыру йолаларын һич белми. Кайберәүләр туган җиргә сирәк-мирәк кайткалый икән. Ахыр чиктә аларны кендек каны тамган газиз туган туфрак тарта, аның өч аршын җирендә мәңгелеккә калырга телиләр. Мәсәлән, авыл басуында яшел борчак ашап үскән Фәләхетдин

армиягә алынгач, Мәскәү хәрби гарнизонында өч ел хезмәт иткән. Мәскәү өлкәсендәге бер шәһәрчектә ашханәдә пешерүче Валентина исемле рус кызы белән танышкан, бераздан аның телевизорлы квартирасына йортка кергән, “окрошка” дигән суык аш ашарга өйрәнгән.

“Ләкин... борчак басуыннан зур шәһәргә кисәк сикереш аның баш миенә авырга туры килгән” [7; 92] һәм Фәләхетдин әти-әнисен дә, туган авылын да оныткан. Марҗага өйләнүен хәбәр итәр өчен, хатыны кушуы буенча гына авылга кайткан, картларга килен бүләкләрен тапшырган һәм икенче көнне генә бары тик урысча бер җөмлә әйткән:

“– Я ваш язык забыл, – ди. – Я женился, – ди, – скоро уеду от вас, – ди” [7; 93].

Күрше Масра авылыннан туганы Фәтхулла килеп, аны акылга утыртып китмәкче булган. Әмма файдасыз:

“– Син нәрсә... (боларын язып булмый), син нәрсә, ә? Син нәрсә? Атаң-анаң телен оныттыңмы? Нигезеңне оныттыңмы? Каян чыкканыңны оныттыңмы? Мин сине... Майть! Изәм мин сине! Сопляк! Үз телеңдә сөйләшергә хурланасыңмы?.. Майть! Үтерәм! Бетерәм мин сине, татар халкы моның өчен мине судка бирмәс! Ата-анаңны оныткан син падланы бетергән өчен миңа чуртым да булмас...” [7; 93].

Ирексездән Дәрдмәнднең шигъри юллары хәтеремдә яңара:

“Кил, өйрән, и туган, бер башка телне,

Бүтән телләр белү яхшы һөнәрдер.

Катыштырма вәләкин телгә телне,

Тел уйнатмак наданлыктан әсәрдер” [8; 77].

…Үләр алдыннан Фәләхетдиннең дә ана теле ачылган: хәл белергә килгән авылдашына “безнең авылның урман юлындагы басуда үскән бер генә учма яшел борчак” [7; 94] ашыйсым килә дип саф татарча ялварган, әмма карлы көз булганга туганы бу гозерне үти алмаган. “Бәхил булыгыз” [7; 95] дип җан биргән Фәләхетдин.

Авылларның бушап калуын сугыш нәтиҗәсенә генә бәйләп аңлатучылар ялгыша дип уйлаган автор, чөнки Бөек Ватан сугышыннан соң әле җәен су буйларындагы түгәрәк уеннар икешәр әйләнә, ә кышын клуб яшьләр белән шыгрым тулган. Ләкин авыл халкына хезмәт хакын акчалата түләмичә, таңнан алып Кояш баеганчы хезмәт көненә эшләтеп, көзен туярлык икмәк бирмәгәннәр. Шуңа күрә “Оргнабор” аша язылып, яңа завод-фабрикалар төзелешенә киткәннәр. Крестьянга 60 еллар башында паспорт бирелгәч, татар яшьләре дә колхоз “коллыгы”ннан калага агылган.

Урбанизация үз чиратында бик күп авылларның юкка чыгуына төп этәргеч булды.

"Бәхилләшү" повестендә М.Мәһдиев туган авылы, нигезе, нәсел-нәсәбе, хезмәт сөючән авылдашлары белән бәгырьне өзгәләрлек итеп хушлаша: "Кабартмалар, коймаклар пешкән, көзге вак яңгырда ризык исе таратып утырган туган җирем, кан яңартып яткан элеккеге авылым, хуш!

Ул эскертләрне, ул ризыкларны, кырау төшкән бәрәңге сабагы, баллы салам исләрен сагынып яшәвемне гаеп итмәгез инде..." [7; 252].

Язучы сугышка кадәрге һәм аннан соңгы татар авылының көнитешен оста сурәтләп, аны йолалары, гореф-гадәтләре онытылган 70-80 еллар авылына шактый дәрәҗәдә каршы куйды. Алай гына да түгел, чагыштырма ысул ярдәмендә шул заман авылының элеккесенә караганда рухсыз булуын исбатлады һәм чорның динсезлек, әхлаксызлык, эчүчелек, зиначылык, технократизм чирләре белән авырый торган авылны тизрәк дәваларга кирәк дип чаң сукты.

М.Мәһдиев әсәрләрен җентекле өйрәнү аның иҗатына хас төп үзенчәлекләрне табарга мөмкинлек бирә:

– материал сайлау, аны сәнгатьчә сурәтләү ягыннан кабатланмас әдип;

– әсәрләрендә сюжет, төенләнеш, каршылык, иң югары нокта юк;

– бер вакыйгадан икенчесенә, геройдан геройга, чордан чорга, авылдан шәһәргә җиңел күчә, лирик чигенешләр еш ясый, психологик анализ алымына киң таяна;

– язу стилен гел үзгәртеп тора: йомшак яки усал, яки ачы көлә, лиризм, драматизм, реализм, гипербола, юмор, сатира, ирония, сарказм, гротеск кебек сурәтләү чараларын аралаштыра;

– иҗатыннан затлылык, зыялылык бөркелә, милли фәлсәфи фикерләү, татар моңы агыла;

– җете күзле, тынгысыз зат булуы, күзәтә белүе һәм күрү хәтеренең әйбәтлеге аркасында милли колоритлы образлар тудыра, чынбарлыкны дөрес чагылдыра;

– табигать хозурлыгын, хезмәт ямен тасвирлап кешенең әхлак-әдәбен тәрбияли;

– теленә сыгылмалык, терелек, моңсу, җиңел, йомшак юмор, ә үзенә зирәклек, тапкырлык, үткенлек хас. Татарстанның халык язучысы А.Гыйләҗев сүзләре белән әйткәндә: "Мөхәммәт Мәһдиевнең теле – Илһам Шакировның мәгърур тавышы, Рөстәм Яхинның музыкаль фантазиясе кебек сирәк очрый торган милли байлыгыбыз" [3; 28].

Мәһдиев чорның юньсез кешеләренә тискәре мөнәсәбәтен ачыктан-ачык белдерде – аларны сатира ярдәмендә тәнкыйтьләде. Ләкин автор дөньяны "юньле эчле кешеләр" алып бара, диде. Биредә әдип гыйбрәтле күзәтүе белән уртаклаша: *кырау төшкән бәрәңге сабагы исен иснәп үскән кешеләр* беркайчан да хөсетле, карак, тәртипсез булмыйлар. Адәм баласының әхлагын авыл тәрбиясе төзәтә алуга катгый дәлилләр китереп, ышандыра ул безне.

Автор 80 еллардагы шәһәр чынбарлыгын, кешеләрен белеп сурәтләде. Исерекләр фронтовикларның орден-медальләрен урлап сату, намуссызларның аларны сатып алуы һәм 9 Май көнне күкрәкләренә тагып урамга чыгуы булсынмы, поездда барганда ике кулсыз сугыш инвалиды Исламгалинең пиджак кесәсен чистарту булсынмы – болар җәмгыятьнең эчтән череп таркалуын дәлилли торган мисаллар. Мондый ямьсез күренешләр безнең көннәрдә бик ешайды.

Мәһдиев шәһәр хатыннарын авылныкылар белән чагыштырып, кызыклы күзәтүләр ясый: "Авыл хатыннары белән сөйләшеп утырырга яратам мин. Алар тәкәллефсез була. Аларның, күрешкән вакытта, күлмәкләрен дә, чәч-баш, кыяфәтләрен дә мактау мәҗбүри түгел. Ә шәһәр хатынына шул мактау сүзләрен әйтмичә кара. Бигрәк тә авылдан килеп шәһәрләшкәненә, һәр адымында дама-ханым булу сыйфатына берәр зыян килмәсен тагы дип һәр сулышын контроль астында тотып газапланып яшәүчегә. Авыл хатынының җилдә, кояшта янган беләк-муеннары да "загар"га керми; шуңа күрә аны телгә аласы түгел. Шәһәр "ханым"ының "загар"ын әйтмичә калып кара! Мәңгегә дошман итәчәк. Авыл хатыннарының арадан берсен аерып мактау сүзе әйтәсең икән – рәхим ит, башкалар да шуңа кушылачак. Әмма инде шәһәр хатыннарыннан берсен аерып аның күлмәге, чәче, "загар"ы турында берәр мактау сүзе әйтәсең икән... Ходай сакласын. Тегесе, макталмаганы, үзеңә генә түгел, балаларыңа, оныкларыңа дошман булачак. Яки бакчадан бала җитәкләп кайткан таныш хатыннарның берсенең баласына мактау сүзе әйтеп, икенчесенекен күрмичә генә кал... Бөтен нәсел-нәсәбеңә дошман булачак. Авылда исә алай түгел" [7; 241].

Язучы бүгенге авылга демократия җилләре алып килгән Көнбатыш мәдәнияте йогынтысын да күреп ала: "Алты почмаклы нарат өйне, биек коймаларны дерелдәтеп, бөтен авылдагы кош-кортны өркетеп утыз өченче еллардагы гитлер-югенд маршы яңгырый иде.

Вир гейен нах остен

Мит унс гот...

(Без Көнчыгышка барабыз,

Аллаһ безнең белән. – Автор тәрҗемәсе.)

И, авыл... Синңа да килеп кердемени инде бу чир? Тагын ниләр генә күрәсең бар икән синең?” [7; 242]

Мәһдиев геройлары мескен түгел, авторның үзе кебек үк горур. Алар җор телле, кирәк чакта шаяртып, укучыны көлдерә дә беләләр, ә тиешле урында елаталар да... Тормышны яраталар, әйләнә-тирәдәгеләргә игътибарлы, яшәү мәгънәсен аңлап яшиләр. Шул ук вакытта язучы батырларның язмышын бәгыреңне телгәләрлек итеп тасвирлый, мәсәлән, “Бәхилләшү”дәге Исламгали дөнья ачысын күп татыган: сугышта ике кулсыз калган кеше Казан ортопедлары могҗизасыннан соң колхозда тракторчы булып эшли. Ике кулсыз килеш трактор йөртә алган Исламгали, аякларын кистергән очучы Алексей Мересьев (чын фамилиясе – *Маресьев*) шикелле, батырлык кылган дигән сүз бит инде бу. Берсе трактор, икенчесе самолёт белән идарә иткән. Аерма шунда ки, Исламгалинең куллары, ә Мересьевнең аяклары юк. М.Мәһдиевнең дә, Борис Полевойның да каһарманнары – кыю йөрәкле. Аларның урыннарын алыштырсаң да, бер-берсенең батырлыгын эшли алырлар сыман. Бусы – төп уртаклык.

Полевойның герое Алексей Петрович Мересьев кебек үк Мәһдиевнең Исламгали агае да чын кешеме? Автор аның образын тудырган дип әйтү әле геройның прототибы юклыгын инкарь итми. Реалист буларак, М.Мәһдиев тормышны һичкайчан бозып сурәтләмәде. Геройларының прототиплары фани дөньяда яшәделәр. Иҗат хыялы язучыга героен тасвирлаганда гипербола алымын кулланырга рөхсәт бирә. Полевой шикелле Мәһдиев тә шактый арттырган, әлбәттә. Әмма бу Исламгали образының сәнгатьчә эшләнешен, эстетик кыйммәтен, укучыга тәэсир итү көчен һич киметми. Димәк, әдәби образның гомумилеккә ия булу сыйфатын исәпкә алсак, Исламгали чынбарлыктагы кешеме дигән сорау үзеннән-үзе юкка чыга.

Олы җанлы “Исламгали агай үзенең имәндәй таза, яшь килеш ике кулсыз калу фаҗигасен искә төшермәс өчен” [7; 6] сугыш гарасаты хакында беркайчан дөресен сөйләми. Фронттагы котчыккыч хәлләрне күреп, тетрәнеп беткән йөрәге башкаларныкын да җәрәхәтләргә теләми. Аның каравы, гел мәзәк сөйләп авылдашларының кәефен күтәрә, җанын дәвалый:

“– Танкка кадәр разведротада булдым мин. Мине фашистлардан белмәгән кеше юк иде. Гитлер әйткән ди, әллә ничә тапкыр: Мәскәүдән Левитанны, Беренче Украина фронтыннан Ягудинны тотып китерегез, һәр икесенең башына йөзәр мең марка акча түлим дип әйтеп әйткән, ди. Шуларны пирвый усакка асам дип әйткән, ди.

Хатын-кыз кызыксына:

– Ул йөз мең маркага нәрсә алып була? – дип сорый.

– Аңамы? – ди Исламгали агай бераз уйга калып. – Аңамы? Ике цетнер арыш (икмәксез ел), аннан килеп бер кибән печән (мал курмысы хәзерләү

крестьянның үзәгенә үткән!). Аннан килеп ике пар күн итек. И һәм дә бер тальян гармун. Өстәмәсенә.

Халык аһ итә. Аның саен әңгәмә кыза гына” [7; 6].

М.Мәһдиев иҗаты социалистик реализм кысаларына сыймый. Халкыбызның фаҗигале тормышын, бер үк вакытта өметле язмышын үзәккә алуы белән аны “милли реализм” тарафдары дип атап булыр иде.

Мәһдиев тоталитар системаның ак тапларын “Без – кырык беренче ел балалары”, “Кеше китә – җыры кала”, “Фронтовиклар”, “Торналар төшкән җирдә”, “Исәнме, Кәшфи абый!” әсәрләрендә билгеле сәяси сәбәпләр аркасында тулысынча күрсәтә алмады, социаль мотивларны эчкә үк яшергән иде. 80 елларның икенче яртысында М.С.Горбачёвның үзгәртеп кору сәясәте чорны үзгәрткәч, “Бәхилләшү” повестендә үткәннәрне реалистик рухта сурәтләде. Авыл кешесенең тамагы кара ипигә дә туймаган бит утызынчы-кырыгынчы елларда. Ата-аналар балаларын хәер эстәргә чыгарудан бик курыкканнар. Ачлык мәҗбүр иткәч, капчыгын аскан Сәләхи кебек малайлар авыл буйлап он-бәрәңге сорап йөргәннәр. Мәктәп укучылары кырдан башак, коелган борчак, өшегән черек бәрәңге җыйганнар. Районнан килгән вәкаләтле вәкилләр сугылган ашлык эскертләрен сүттереп, атлы молотилкадан саламны кабат уздырганнар. 1936 елның язында колхозларда атлар кырылганнар. Татарлар икмәкле якларга – шахталарга, авыр сәнәгать төзелешләренә – гаиләләре белән күченеп киткәннәр. Шулай итеп, тарихи Ватаныннан колак каккан халкыбыз Советлар иле буйлап таралырга мәҗбүр ителгән. Биредә Дәрдмәнднең “Без” шигыре искә төшә:

“Гасырлар кичте китте... кичте еллар!

Нәбиләр, падишаһлар сөрде дәуран...

Гомерләрдер күчеп кәрван вә кәрван,

Килеп кичте җиһандан канча илләр!..” [8; 21].

Автор “Бәхилләшү”дә сугыштан соң татар халкының берничә буыны калага китеп, авыллыгын – авылча яшәвен, ашавын, киенүен, хәтта авылча фикерләвен – тиз арада онытуын һәм шәһәрләшүен тасвирлый. Әти-әнисе, авыл мулласы кушкан саф татар исемнәре Габделхәмит кебекләргә ошамый башлады, искерде янәсе, орфоэпик һәм орфографик яктан әйтү-язу өчен җайсыз, озын тоелды, имеш. Алар татарча исемнәрен русчага алыштырдылар, мәсәлән: Әхтәмҗан – Жора, Фәния – Феня... Шул рәвешле, Казан һ.б. шәһәрләрдә яшәгән күп татарлар борынгы милли исемнәребездән ваз кичеп, заман шартларына җайлаштылар, урыска яраклаштылар һәм, ни кызганыч, урыслаштылар. Андыйлар халкыбызның кагылгысыз саналган балага исем кушу йоласына төкереп, ана телендәге үз исемнәрен кыскарттылар, сабыйларына заманча яңгырашлы, тик мәгънәсез исемнәр

куйдылар. Яһүдин Габделхәмит Исламгали улы урынына “Ягудин Хэмид Галеевич” [7; 10] барлыкка килде, аның улы Рабис (“рабоче-крестьянское искусство”дан кыскартып ясалган) яки Сәмигулланың ташбаш малае Раскул (“раскулачить” сүзеннән) шикелле *маңкортлар*, ягъни үз теленнән, диненнән, халкыннан аерылган *куркыныч* затлар үсеп чыкты.

Татар халкының гасырлар буе җыелган рухи тәрбия мирасын белмәү һәм өйрәнмәү сәбәпле, мәхәббәт җимешләрен советча тәрбия кылдылар. Нинди генә тәрбия ысулларын кулланып карамадылар!!! Габделхәмит Рабисны япон методикасы буенча тәрбияләүгә күчә һәм оныгы үз галәмәтләре аркасында Исламгали бабайсын йөрәк өянәге алды хәләтенә китереп җиткерә. Габделхәмит шәһәрдә яшәп, бермәлне ана телендә дөрес итеп хат яза белми башлый: “*Көннәр эчендә чираттагы ялымны* алырга уйлыйм... Моннан *өч атна арттан* яңа квартирага күчтек, дүрт бүлмәлегә... Әле *ун көн генә арттан* туйда булдык: минем *шефның* малае *гаилә теркәде*...” [7; 15].

Шулай итеп, М.Мәһдиев Габделхәмитләрдән көлгән. Әле XX г. башында ук Дәрдмәнд мондый бәндәләрне күреп, болай язган:

“Урысча күп сүзең, азы татарча,

Белалмыйм, кем син – урысмы, татармы?

Ничектер белмәдек исме шәрифең:

Хәсәнме, юкса Иванмы, Макармы?..” [1; 102].

Ниһаять, 70-80 елларда Габделхәмит шикелле татарларның балалары тулысынча урыслашты: татар авылларына җәйге каникулга кайткан кызлар-малайлар рәхәтләнеп русча сиптеләр генә... Әби-бабайлар исә оныклары белән туган телдә чын күңелдән сөйләшә алмыйча интектеләр. Калада “татар” балалары мәктәптә дә, урамда да, хәтта гаиләдә дә рус телендә аралаштылар. Нәтиҗәдә Ватанын, җир-суын югалткан милләтебез бетүгә йөз тотты, ягъни “сөт” бозылды, ачый башлады... Шагыйрь әйтмешли:

“Сүнеп, вәйран булып мәгъмур тиякләр,

Җир астына тезелде ку сөякләр!..

Исә җилләр, күчә комнар... бетә эз...

Дәрийгъ, мәхзүн күңел, без дә бетәбез!” [8; 21].

XX йөздә татар халкының һөнәрчеләре белән бергә һөнәрләре дә онытылды. Мәсәлән, “Бәхилләшү”дәге гомере буе шәһәрдә имән мичкә ясаган Сәмигулла хәзер имән дә, “кәҗә маеңны чыгара” [7; 24] торган эшкә өйрәнүче яшьләр дә юк дип зарлана. Аныңча, Казанда бондарь профессиясен белүчеләр сиксәненче еллар башына бармак белән генә санарлык калган. Авылда исә һөнәр ияләре үзләре белән күпме серне алып китте икән?! Салада

бүген чүлмәк, кирпеч сугучылар, арба-чана ясаучылар, мич чыгаручылар, итек басучылар бетте.

Йомгаклап әйтсәк, туган тел бетү чигенә җиткәч, ата-бабай һөнәрләре юкка чыккач, татар милләте дигән “сөт”нең майлылыгы сизелерлек кимеде, аңа су кушылды. Димәк, гасырлар узган саен Ватаны югалган халыкның милли сыйфаты да начарая, ягъни чорлар үзгәреше аның бердәмлеген тарката, бөтенлеген ваклый. Димәк, “сөт”не ачымаслык итеп саклар өчен ахыр чиктә барыбер Туган ил кирәк!

Сәмигулла белән Хәернисаның кызы Энҗе бик тә акыллы бала, ә уллары юньсез булып чыгалар. Ни өчен?

Беренчедән, Энҗе чынлыкта Сәмигулла кызы түгел, аның тамырларында башка кан ага. Чын әтисе – Казаннан килгән коммунист, МТС директоры Әхмәтев.

Икенчедән, малайларның әти-әнисе көннәр буе эштә. Сәмигулла имән мичкә ясау заводында бондарь булып эшли, Хәерниса төзелештә сумала кайната. Аларның бала карарга вакытлары калмый. Сабыйларны Совет дәүләте тәрбияли: башта бакчада, аннары мәктәптә... Дәүләт ата-аналарның бала тәрбияләү вазыйфасын да алып бетерә, аларны йөк атлары сыман эшләтә.

Өченчедән, гаиләдә әти кеше үз урынында түгел. Улларын эшкә, мәсәлән, имән мичкә ясарга өйрәтми. Алар белән бергә уйнамый, шаярмый, мунчага алып бармый. Һәр шимбә кичендә үзе генә мунчага китә, кайтышлый бер шешә алып кайтып кәефләнә һәм ятып йоклый.

Дүртенчедән, улларының арт сабагын укытырга кирәк чакта әниләре күрмәмешкә салыша, элекке татар гаиләсендә баланы куркытыр өчен еш кулланылган “атасы” дигән усал сүзне белми. Өйдә матчага кыстырылган сыек тал чыбыгы юк, шуның белән йомшак җирне сыдыручы ата юк. Хәзер гаиләдә яңа тәртипләр урнашкан, әби-бабай тәрбиясе онытылган.

Аның каравы, малайлар барысын да күреп үсәләр. Әтиләренә күз йоммыйлар. Тәмәке тартырга, аракы эчәргә өйрәнгәч, бозык юлга баскач, беркайда да озак эшли алмагач, аталарыннан көн саен хәмергә акча сорыйлар һәм аның шимбә өлешенә борын тыгалар. Өйдә тавыш чыгаралар, әтиләренә кул күтәрә башлыйлар, саклык кенәгәсен сорап бирмәгәч, аны кыйнап үтерәләр. Шул рәвешле, татар гаиләсендәге патриархаль тәртипне Совет хакимияте туздыргач, үсеп чыкты Сәмигулла малайлары.

Укучылар арасында яратылып укыла торган **моңсу бәян** (*лирик повесть*) XX йөзнең соңгы чирегендә татар прозачыларының (Фәнис Яруллин “Кыйгак, кыйгак каз кычкыра”, “Кайту”, Рахмай Хисмәтуллин “Оныкларым, сез бәхетлеме?”, Индус Сирматов “Керәшен кызы” һ.б.) игътибар үзәгендә

булды. Әлеге жанрның мөһим үзенчәлеге – авторның тормыш материалын вакыйгалар эзлеклелегендә сөйләп чыгуы түгел, бәлки геройның эчке дөньясын, уй-хисләрен чагылдыруы. Бу очракта **моңсулык** (*лиризм*), кагыйдә буларак, фактның төгәллеге белән кушыла. Гадәттә мондый күренешне өлкән һәм урта буын язучылары әсәрләрендә күзәтергә мөмкин.

Моңсу бәянне үз иҗатында М.Мәһдиев уңышлы үстергән. “Торналар төшкән җирдә”, “Бәхилләшү”дә **моңлы сөйләү** (*исповедь*) рәвешендә бала һәм яшүсмер чагы узган туган авылы Гөберчәкнең гүзәл табигатен, авылдашларының күркәм холкын һәм игелекле гамәлләрен кабатланмас әдәби образларда чагылдырып, изге туган җиренә, анда гөрләп яшәүче искиткеч бай рухлы татар халкына кайнар мәхәббәтен белгерткән.

Мондый югары сәнгатьлелеккә автор ничек ирешкән соң? Әдип рухи җегәрне, илһамны, илаһи көчне, дәрт-дәрманны туган авылының тешеңне сындырылык салкын сулы Сафый чишмәсеннән, шәм кебек төз нарат-чыршыларның саф һавасыннан, каен җиләге исен иснәп һәм кыңгырау, сандугач тәпие, баллы куәт, алабай, дегет чәчәкләре чыгарган тымызык баллы һаваны сулап, бәрәкәтле җиреннән алган икән. М.Мәһдиев этисе нигезенә – бертуган Равия апасы гомер иткән йортка – җиләк-җимеш мул өлгергән, алмагачлар алма кызарткан, үзе утырткан миләшләр пешә башлаган, бәрәңге сабаклары туклык исе тараткан вакытта, гомумән, табигать тулышып утырган август аенда кайтырга ярата иде. Бу хакта ул болай язып калдырган: “Миңа да яшәү һәм иҗат итү өчен авылым суы, авылым һавасы кирәк. Шул авыл басуларының исе кирәк. Миңа көзен сентябрь кояшы астында моңсу камыл басуында тезелеп утырган салам эскертләре кирәк. Шул эскертләрнең баш әйләндергеч исе кирәк” [7; 250].

Туган җирне ярату дәрте язучының бөтен иҗатына сеңгән. Авылын сагыну хисе аңа иҗат итәргә илһам чыганагы булды. Автор “Торналар төшкән җирдә” әсәренә урта гасырлар татар шагыйре Әбелмәних Каргалыйның “Туган җирне сагыну дәрте бервакытта да бетми икән...” [9; 7] дигән мәгънәле сүзләрен эпиграф итеп алып, үзенең саф хисләрен дә ассызыклаган, повестен дә шул пакъ кичерешләре белән сугарган: “...1976 елның октябрендә мин Франциянең Париж, Марсель, Авиньон шәһәрләрендә йөрдем. Үзебезнең авылдан ерак, бик ерак идем мин. Эйфель башнясы янында басып торганда, Урта диңгезнең “Иф” крепосте урнашкан таш утравына катерда чыкканда яки Роден музеендә йөргәндә кая инде үз авылыңны уйлап тору, искә төшерү? Баш әйләнгән, тәэсирләр шундый көчле, нииндидер бер мизгелдә үзеңне онытып, югалып торасың. Ләкин нәкъ шул хәлдә – табигыйлекне югалткан бер хәлдә – нигәдер минем йөрәгем сулыгып-сулыгып алды һәм, Сан-Мартин бульварындагы затлы ресторанның купшы савыт-сабасын бер читкә этеп куеп, туп-туры үзебезнең авылга кайтасы һәм минем хәтергә килгән кешеләр белән капка төбендә рәхәтләнеп бер сөйләшәсе килде. Мин моны – бу теләкне – берәүгә дә әйтмәдем, әйтсәм,

моны йә кыланчыклык, йә бик нык чикләнгәнлек дип кабул итәрләр иде, әмма бу әсәрем шунда языла башлады дип әйтә алам.

Хәзер сәбәбен дә беләм. Зур бульварларда йөргәндә, затлы ресторуаннарда ашап-эчеп утырганда, миемне өзлексез бер фикер тукып торды: боларның күп нәрсәсе безнең белән уртак лабаса...” [9; 7].

Язучы гаять кызыклы күзәтүе белән үзе һәм гади укучы өчен ачыш ясаган. Баксаң, 70 елларда французлар утызынчы-кырыгынчы елларда яшәгән татарлар кебек киенгән, ашаган икән: *киндер ыштан* (джинсы), безнең авылда *“күтүмкә”* дигән *киндер капчык* яки *“арыш капчыгы”* (джинсовая сумка), *киндер күлмәк* (холщовая рубаха), *киндер алъяпкыч* (холщовой фартук), *кызылга, акка, карага “каккан”, манган кайры тун* (красная, белая, чёрная дублёнка), *ат ите* (конина), *сагыз* (жвачка), *бурабзар* (бурап эшләнгән абзар), урындык урынына *нарат, юкә, имән, каен бүкәне,* өстәл урынына *агач төбе* (пень), *кургаш таба* (свинцовая сковорода), *катык...*

“...Урам тулы халык: яше, карты-карчыгы, кызы-егете, французы-негры – барысы да джинсыга төренгәннәр. Киндер, безнең авылда гасырлар буе үстерелеп, тукылып, эрләнеп сугылган киндер” [9; 7-8].

Хәзерге россия җәмгыяте дә безнең ата-бабайлар киеп узганга – киндер ыштан, киндер күлмәккә яңадан әйләнеп кайтты. Безгә бит аны җитмешенче-сиксәненче елларда оныттырырга тырышып яттылар.

Шулай итеп, дөнья халыклары көнкүрештә үзара рухи якынлык һәм матди бәйләнеш кичерәләр. Күргәннәреннән чыгып, автор мондый нәтиҗәгә килгән: “Димәк, дөньядагы бөтен халыклар белән уртак гадәтләребез, уртак гамәлләребез бар безнең. Димәк, туганда ук бөтен холык-фигылебез, эш-гамәлләребез аркылы бөтендөнья халыкларына бәйләнеп туганбыз без” [9; 13].

Аның геройлары дөреслек, миһербанлылык, намуслылык кебек гуманистик кыйммәтләрне үзләренә сеңдергән мөстәкыйль характерлар булып формалашкан. Хәдичәттәй, Камиләтти, Кәшифәтти, Камәртти, безнең авылда акушерлык хезмәтен башкарган Газзәтти белән Гайшәтти (әтиемнең кендек әбисе иде), Наһар түти, Мәрфугатти, Маһиҗамал түти (авылда аны Майҗамал тәтә дип йөрткәннәр), Бибинурттә, Миңлебикәтти, Мәстүрә (безнең авылда нигәдер Мәчтүрә, күршем иде), Зөлкамал, Гыйльменисаның прототиплары – Гөберчәктә гомер иткән акъяулыклы әбиләр, реаль шәхесләр.

Мәһдиев “Торналар төшкән җирдә” повестенең “Кереш сүз”ен болай башлаган: “...Безнең авылдан бер генә герой да, бер генә космонавт та, бер генә академик та чыкмаган. Гап-гади, иң гадәти бер авыл. Анда зур сулар, таулар, иркен болыннар юк, кыялар юк. Тагын бик күп нәрсә юк. Бөтен

булган байлыгы – урман, чишмәләр һәм кешеләр. Мин менә шулар турында сөйләргә телим” [9; 7].

Кыскасы, аның бу әсәре “безнең авылда яшәгән, бүгенге буынга юньле әхлак-гадәтләр тапшырып дөньядан киткән кешеләр турында...” [9; 13].

Гомумән, язучы әнә шул йөзьяшәр акъәбиләр – халыкның сөекле ул-кызлары – хакында дингез күк киң хатирәләрен күңеле түрендә саклап йөрткән һәм җан җылысын салган, киләчәк буыннар өчен түкми-чәчми теркәп калдырган. Сүзләрдән энҗеләр тезүе – Мәһдиев каләменең иң сәләтле, иң затлы үзенчәлеге, татар халык җырында җырланганча:

“Энҗе кебек теш араңнан

Сайланып чыга сүзең...”

Әдәби сүз ярдәмендә әдип 30-50 еллар татар авылының җанлы манзарасын тудырган. Шул әбиләр безнең авылның яшәеш фәлсәфәсен тәшкил иткәннәр, халкыбызның гасырлар дәвамында чарланган гореф-гадәтләрен онытмаганнар, кешеләрне табибка караганда шәбрәк дәвалаганнар. Майҗамал түти күрше-күләннең тайган буыннарын урынына утырткан, сынган сөякләрен төзәткән. Автор аны авыл “докторы” дип атаган.

Һәрберсенең үз белгечлеге бар, һәркайсы – үз эшенең остасы: “Майҗамалттә “ортопед” булса, безнең күрше Бибинур түти (аны да Бибинурттә дип кенә йөртәләр иде) “киң профильле белгеч” иде. Моның һөнәре: сыер бозаулату, кайчы-пычак белән эш итү, үлән, чәчәк, бал, яфрак белән дәвалау иде” [9; 84].

Шул рәвешле, повестьтә сурәтләнгән акъяулыклы әбиләр халык медицинасын үзләштереп, авылдашларын физик яктан да, рухи яктан да шифалаганнар. Авылның сәламәт хәләтен үзләренең “дәвалау-савыктыру методикасы” нигезендә тотып торганнар.

“...Мәрфугатти – урман карчыгы иде. Ул җәй буе урманда була иде. Кешеләр җиләккә кояш чыгып көянтә буе күтәрелгәч китәләр, Мәрфугатти исә Кояш чыкканчы кызу-кызу атлап китеп бара һәм төш җиткәнче зур су чиләген мөлдерәтеп кура җиләге алып кайта иде. Ата-аналар балаларын аңа ияртеп җибәрергә тырышалар һәм кичтән белешеп тә куялар иде” [9; 87].

Авыл карчыклары үзләрен тышкы дөньядан аерылгысыз итеп сизгәннәр һәм табигать балалары итеп кабул иткәннәр. Бу хәләт исә аларның җанына кечкенәдән үк уй-хыял сафлыгын, игелек кылырга әзер булу теләген сеңдергән. Мәрфугатти балаларны җиләк җыярга, җыйган чакта бер җиләк тә капмаска, савытын тутыргач, әниләре өчен кура җиләген сабагы белән җыярга, аннары гына җиләктән авыз итәргә, ягъни сабырлыкка, хезмәт сөяргә өйрәткән. Бу күренеш утызынчы-илленче еллар татар авылында буыннар арасындагы дәвамлылыкның яшәүчәнлеге турында сөйли, димәк, әле ул

чакта гадәтләр нык булган. Димәк, әсәр геройларының көн дә күргән тирәлек матурлыгыннан – авыл табигате гармониясеннән – башка шәхес булып өлгерүләре һич мөмкин түгел.

Хәдичәтти, Мәрфугатти гомер буе кешеләргә, балаларга игелек күрсәтеп яшәгәннәр. Хәдичәттәйгә 1941-1942 елларда ике улының да хәбәрсез югалуы турында кайгы кәгазе килгән, ләкин яхшылыклары өчен Аллаһы Тәгалә анага мәрхәмәтлелек күрсәткән: сугыш беткәч, аның уллары исән-сау туган йортка кайтып төшкәннәр. Хәдичәтти нәниләрне бик яраткан, сабыйлар телендә артистланып сөйләшә белгән, нарасыйларны яшел чирәмле ишегалдына чакырып катык белән сыйлаган. Өстәвенә, ул яшь вакытта җырларга яраткан, 80 яшьлек карчык көр тавыш белән аспирант Мәһдиевкә Габделҗаббар Кандалый шигырен җырлап та күрсәткән:

“Әя агач, яшең күпме?

Түгелгән яфрагың күкме?

Минем күк хәсрәтең күпме?

Диеп сорыйм агачлардан...” [9; 91]

Хәдичәтти җыйган китаплар арасыннан аспирант Мәһдиев “Йосыф кыйсса”сының яңа бер кулъязмасын табып алган. Бу нөсхә хәзер Казан университетының Н.И.Лобачевский исемендәге гыйльми китапханәсендә сирәк кулъязмалар бүлегендә саклана һәм шул вариант поэманы өйрәнгән галим Фазыл Фасеевнең фәнни хезмәтендә телгә алынган. Хәдичәттинең исеме татар әдәбияты тарихына лаеклы рәвештә кереп калган [9; 92].

Мәрфугатти – дару үләннәре буенча белгеч: җәен җыеп киптергән каен һәм кура җиләген, шомырт, гөләп җимешен (шиповник), бөтнек, валериан, кура яфракларын салкын кыш көннәрендә суык тигән авылдашларына өләшкән һәм шул үләннәрнең шифалы төнәтмәсен эчкәч, ни гаҗәп, бик тиз сихәтләнгәннәр.

Мәһдиев һәр персонажын әхлак бизмәненә салып, аларның тирәлеккә, кеше яшәешенең якты башлангычларына мөнәсәбәтен ача. Автор гади кешеләрнең җыр-моң аша авырлыкларны җиңүен, ихласлык, гаделлек кебек бөек сыйфатларын тасвирлый. Боларга ул урынлы лирик чигенешләр, уңышлы композицион алымнар, оста тотып алынган сәнгатьлелек детальләре, ачык бәяләмәләр ярдәмендә ирешә.

Сурәтләнгән күренешләрнең объективлыгына, эпик колачына омтылуга карамастан, язучы укучы игътибарын геройларының моңсу хис дөньясына җәлеп итәргә тели. Повестьнең уңышы – һәр каһарманга карата рухи таләпчәнлек белән моңсулыкның бергә кушылып китүендә.

Моңсулык, гомумән, М.Мәһдиев әсәрләренә хас төп билгеләрнең берсе. Аның повестьләреннән ана телемнең аһәңе, халкымның моңы, йомшак һәм моңсу юморы күңелгә язгы ташкындай агыла да агыла. Җаныңның әллә кай төшләре актарылып сыкрый, сызлый, йөрәгең хисләр өермәсе белән тулып, салкын сулы саф чишмәдәй, ташый башлый. Мәһдиев каләменең сихри көче сине Казан артына, Гөберчәккә алып кайта, бәбкә үләнле урамнарында йөртә, таллыклы су буйларына алып төшә, Сафый, Гали чишмәләренең тешеңне сындырырдай салкын суын эчертә, Гөберчәк урманының җиләкле аланнарына алып бара, чүннек артында, ике нарат арасында кызарып пешкән бармак башы хәтле каен-кура җиләгеннән, чем кара эре шомырттан, өлгергән чикләвектән авыз иттерә, кайтышлый Масра басуына төшкән торналарны күрсәтергә чакыра һәм син торналар төшкән җирдә Мөхәммәт Мәһдиевнең үзе белән очрашкандай буласың, күңелеңне шашкын хис биләп ала, бугазыңа төер утыра, күз төпләрең ачы күз яшьләреннән дымлана, эчтән генә әдипнең моңсу сүзләрен кабатлыйсың һәм иреннәрең ирексездән акрын гына пышылдыйлар: “...Масра басуы тын, бик тын. Шундый тын, дөньяның зыңлаган тавышы ишетелә, дөнья сабырлык, акыл чәчә, кызыл шар инде күмелеп бара, җир әйләнә, ә мин шушы мәһабәт тынлык уртасында, торналар төшкән җирдә берүзем басып торам.

Бу – минем туган җирем...” [9; 232].

М.Мәһдиев реалистик яссылыкта геройларының дөньяга карашын, рух байлыгын һәм газиз туган җиргә мәхәббәтен чагылдыруы белән “Торналар төшкән җирдә” әсәрен классик татар лирик повестьләре рәтенә куйды.

Мәгълүм ки, безнең әдәбият элек-электән авыл темасын киң яктыртты. Халык язмышының, иҗтимагый тормышның барометры саналган повесть жанры 80-90 еллар татар прозасында авыл кешесен игътибар үзәгенә алды.

XX гасырның соңгы чирегендә язылган повестьләрнең күбесе – А.Гыйләҗев “Җомга көн, кич белән...”, “Әтәч менгән читәнгә...”, В.Нуруллин “Җавап бир, кеше!”, Р.Мөхәммәдиев “Истәлек өчен – Гыйлемханга...”, “Ак кыялар турында хыял”, М.Галиев “Нигез” һ.б. – авыл темасын үзәккә алган әсәрләр әдәбиятыбыз тарихына татар повесте үсешендәге мөһим бер этап буларак кереп калды.

Рус әдипләреннән Василий Шукшин (“Ана йөрәге”, “Көзен”, “Кояш, карт һәм кыз”, “Якташлар”), Валентин Распутин (“Янгын”), Виктор Астафьев (“Кайгылы детектив”) *урыс авылы бетә* дип беренче булып чаң кага башлыйлар. Авыл темасын яктыртуда зур тәҗрибә туплап өлгерәләр.

Тора-бара татар язучылары да авыл хуҗалыгы реформасының чын асылына төшенәләр. Безнең повестьләрдә хезмәт кешесенең фикерләү рәвешенә, катлаулы кичерешләре дөньясына үтеп керү ысуллары төрләнде. Әдипләрне үзгәрешләрнең икътисадый эффекты һәм уңыш алудагы рентабельлек түгел, ә фәлсәфи-әхлакый юнәлеше кызыксындыра. Авылга

әхлак ноктасыннан бәя бирү омтылышы повестьләрдә көчәеп китә. Әхлак тәрбиясе мәсьәләсе беренче планга чыга. Сүз осталарын шәхеснең җәмгыять һәм коллектив каршында җаваплылыгы, дәүләтнең гуманлылыгы, матди-рухи байлыкларның үзара бәйләнеше, гуманизм идеяләре, крестьянның җиргә мөнәсәбәте кебек проблемалар ныграк борчый башлый.

Әйтик, җәмгыять алдында кешенең җаваплылык хисе кимү язучылардан әхлак традицияләренең чыганагын эзләүне таләп итә һәм алар өлкән буын язмышын өйрәнергә тотыналар. Нәтиҗәдә буыннар арадашлыгы, дәвамчанлыгы яңа эчтәлек белән байый, мәсәлән, М.Мәһдиев сугышка кадәр, сугыш елларындагы һәм аннан соңгы чордагы авыл, колхоз тормышын кайта-кайта тасвирлый. Болай сурәтләү нигезендә шулай ук юньле әхлак-гадәтләрне эзләү ята. Автор фикеренчә, сугышка хәтле авыл кешеләренә әхлакый югарылык, ярдәмчеллек, өмәләрдә күмәкләшеп, бушлай эшләү гадәте хас, алар табигатькә якынрак булганнар, Җир-Анага хөрмәт белән карап, Аллаһка шөкер итеп яши белгәннәр. Мондый күркәм хасиятләрне язучы аеруча матур итеп чагылдырган. Әдип ул чакта кешеләрнең шатлык-сөенечләре, борчу-кайгылары уртак булуы турында яза: “1941 елның җәй башында авылда клуб төзергә керештеләр. Тиз эшләделәр – иллеләп балта остасы бар иде. Алар арасында үзенең беркемгә дә тоттырмый саклаган җыйнак үткен балтасы, кулүяулыгына төргән кадерле алмазы белән Шәйхи дә бар иде.

Менә беркөнне авыл Советы урнашкан Сикертән авылыннан чапкын килде: сугыш... Ирләр балталарын бүрәнәгә кададылар да дәшми-тынмый тәмәке төрделәр, һәркемнең эченнән ут чыккан сыман булды” [9; 148].

Ил өстенә килгән бәла-казаны сыкрамыйча үз җилкәләрендә күтәргән авыл кешеләренә бердәмлек, бер-берсенең ярдәмен тою һ.б.ш. сыйфатлар авыр сугыш елларын җиңеп чыгарга булышкан. Мәһдиев өлкән буыннан рухи матурлык эзли һәм таба. Бүгенге авыл кешесендә исә шул күркәм хасиятләр югалган, ул – **рухи фәкыйрь** дигән куркыныч диагноз куя автор. Һәм өлкәннәр тәҗрибәсен яшь буынга тапшыру максатыннан әдип үзе яхшы белгән 30-50 еллар авылына как-кат мөрәҗәгать итә.

Минемчә, шул чор татар халкының тормышын, күңел дөньясын, иманын, милләт буларак яшәү рәвешен аңардан да әйбәт белгән, бөтен нечкәлекләренә кадәр аңлап сурәтләгән язучы хәзерге әдәбиятта юк. Мөхәммәт Мәһдиев Гөберчәкне беренче чиратта “Торналар төшкән җирдә” әсәре белән бөтен республикага танытты. Әгәр шулай әйтергә яраса, бу повесть – безнең авылның энциклопедиясе! Татарстанның халык язучысы Гариф Ахунов сүзләре белән әйтсәк: “Ул үзе дөньяга килгән Гөберчәк авылын, кешеләрен легендага әйләндерде. Ул үзен авыл җырчысы, авылның пәйгамбәре итеп танытты” [3; 19].

Кулланылган әдәбият

1. Дәрдмәнд (Закир Рәмиев). Исә җилләр: шигырьләр. К.: Тат. кит. нәшр., 1980.

2. Проблемаларның үзәгендә – кеше. Әдәбиятта яңалык тойгысы // Казан утлары. – 1981. № 10. – 147 б.

3. Кеше китә – җыры кала: повестьләр, истәлекләр, хатлар / Төз.-ред. Л.Якупова. К.: Татар китабы, 1996. 273 б.

4. Миңнуллин Ф. Затлылык: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. К.: Тат. кит. нәшр., 1989. 144 б.

5. Галиуллин Т. Дәвамлылык: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. К.: Тат. кит. нәшр., 1987. 168 б.

6. Яхин А. Әсәргә ничек анализ ясарга? // Мәгариф. – 2000. – № 2. – 21 б.

7. Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр: 3 томда. III т.: повестьләр, роман. К.: Татар. кит. нәшр., 1996. 576 б.

8. Дәрдемәнд. Агарган кыл: шигырьләр. К.: Мәгариф, 1999.

9. Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр: 5 томда / Төз. Г.Хәсәнова. III т.: повесть, роман. К.: Татар. кит. нәшр., 2009. 480 б.